O‘ZBEK TILI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Zohidov Muxammadali Sharobidinovich
Imom Buxoriy nomidagi Toshket Islom instituti
Aqoid va fiqh fanlari kafedrasi
O‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu tezisda o‘zbek tilining kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari hamda zamonaviy rivojlanish tendensiyalari keng yoritilgan. O‘zbek tilining fonetik, leksik, grammatik va stilistik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinib, uning turkiy tillar tizimidagi o‘rni asoslab berilgan. Shuningdek, o‘zbek tilining milliy madaniyat, ma’naviyat va jamiyat hayotidagi ijtimoiy ahamiyati ochib berilgan. O‘zbek tilini chuqur o‘rganish, uni asrash va rivojlantirish masalalariga bag‘ishlanib, tilshunoslik sohasida olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlar uchun nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, turkiy tillar, fonetika, leksika, grammatika, agglutinativ til, adabiy til, stilistika, milliy til.*

O‘zbek tili — turkiy tillar oilasiga mansub, boy tarixga, keng ifoda imkoniyatlariga va chuqur madaniy ildizlarga ega bo‘lgan milliy til hisoblanadi. U nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviyati, tafakkuri va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim omildir. Bugungi globallashuv sharoitida o‘zbek tilining o‘rni va nufuzi tobora ortib bormoqda, uning ilm-fan, ta’lim, madaniyat, davlat boshqaruvi va xalqaro aloqalardagi ahamiyati mustahkamlanmoqda.

O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo‘lib, qadimgi turkiy til asosida shakllangan. Uning rivojlanish jarayoni bir necha muhim tarixiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi.

Qadimgi turkiy til milodiy VI–X asrlar oralig‘ida Markaziy Osiyo hududida yashagan turkiy qabilalar o‘rtasida asosiy muloqot vositasi sifatida keng tarqalgan. Ushbu davr turkiy tillar taraqqiyotining dastlabki va muhim bosqichi hisoblanadi. Qadimgi turkiy tilga oid eng muhim yozma manbalar sifatida Orxon–Enasoy bitiklari e’tirof etiladi. Mazkur yodgorliklar turkiy tillarning eng qadimgi yozma namunalaridan bo‘lib, ularda tilning grammatik jihatdan ancha mukammal, tuzilishi jihatidan sodda va ifoda vositalari aniq ekanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bitiklar tili fonetik va morfologik barqarorlikka ega bo‘lib, turkiy xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiradi [1].

X–XV asrlar oralig‘i turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilining tarixiy ildizlari shakllangan va faol rivojlangan davr sifatida ahamiyatlidir. Bu davrda yozma adabiyot keng taraqqiy etib, tilning adabiy me’yorlari mustahkamlandi. Ayniqsa, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” kabi nodir asarlari turkiy tilning leksik boyligi, grammatik qurilishi va uslubiy imkoniyatlarini namoyon etgan muhim manbalar hisoblanadi. Ushbu asarlar orqali til nafaqat badiiy-estetik vosita, balki falsafiy, axloqiy va ilmiy fikrlarni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘lgan mukammal tizim sifatida shakllandi.

XV–XIX asrlar o‘zbek tili tarixida eski o‘zbek adabiy tili, ya’ni chig‘atoy tili davri sifatida alohida o‘rin tutadi. Bu davr buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiy ijodi bilan uzviy bog‘liqdir. Navoiy o‘z asarlari orqali turkiy tilning boy lug‘aviy zahirasi, yuksak badiiy imkoniyatlari va ifoda qudratini amalda isbotlab berdi. U turkiy tilning fors-tojik tilidan kam

emasligini, hatto ayrim jihatlarda undan ustun ekanligini ilmiy va badiiy dalillar orqali asoslab, milliy adabiy tilning rivojiga beqiyos hissa qo‘shdi.

XX asr boshlaridan boshlab o‘zbek tili zamonaviy adabiy til sifatida shakllanish jarayoniga kirdi. Bu davrda yozuv tizimining bir necha bor o‘zgarishi, ya’ni arab yozuvidan lotin yozuviga, keyinchalik kirill alifbosiga va mustaqillikdan so‘ng yana lotin yozuviga o‘tilishi til taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi huquqiy maqomi mustahkamlandi va uning ijtimoiy, siyosiy, ilmiy hamda madaniy sohalarda qo‘llanish doirasi yanada kengaydi.

O‘zbek tilining fonetik tizimi tilshunoslikda alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u tovushlarning tarkibi va ularning qo‘llanish qonuniyatlarini o‘rganadi. O‘zbek tili fonetik jihatdan nisbatan sodda, talaffuzi ravon va oson o‘zlashtiriladigan tillar sirasiga kiradi. Til tizimida oltita asosiy unli tovush mavjud bo‘lib, ular a, e, i, o, u va o‘ tovushlaridan iborat. Ushbu unlilar talaffuzda barqarorligi bilan ajralib turadi va so‘z ma’nosini farqlashda muhim fonematik vazifani bajaradi. Qadimgi turkiy tillarga xos bo‘lgan unlilar uyg‘unligi hodisasi hozirgi o‘zbek tilida to‘liq saqlanmagan bo‘lsa-da, ayrim unsurlari qisman uchraydi.

Undosh tovushlar tizimi ham o‘zining boyligi bilan ajralib turadi. O‘zbek tilida jarangli va jarangsiz, portlovchi va sirg‘aluvchi undosh tovushlar faol qo‘llanadi. Bunday undosh juftliklar so‘z ma’nosini farqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, b–p, d–t, g–k kabi undoshlar orqali bor–por, dal–tal singari minimal juftliklar hosil bo‘ladi. Urg‘u masalasiga kelganda, o‘zbek tilida urg‘u asosan so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi. Bu holat tilning ohangdorligini ta’minlab, nutqning tabiiy va ravon eshitilishiga xizmat qiladi [2].

O‘zbek tilining lug‘at boyligi xalqning tarixiy rivoji, madaniy aloqalari va ijtimoiy hayoti bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. Leksikaning asosiy qatlamini turkiy ildizli so‘zlar tashkil etib, ular kundalik nutqda eng faol ishlatiladi.

Ota, ona, suv, yer, ko‘z, qo‘l kabi so‘zlar tilning milliy qiyofasini belgilovchi muhim birliklar hisoblanadi. Shu bilan birga, tarixiy jarayonlar natijasida o‘zbek tiliga boshqa tillardan ham ko‘plab so‘zlar o‘zlashgan. Arab tilidan diniy va ilmiy terminlar, fors-tojik tilidan badiiy va madaniy so‘zlar, rus hamda Yevropa tillaridan esa zamonaviy texnik, siyosiy va ijtimoiy terminlar kirib kelib, tilning lug‘at tarkibini boyitgan.

O‘zbek tili so‘z yasash imkoniyatlarining kengligi bilan ham ajralib turadi. Qo‘shimchalar yordamida birgina ildizdan bir nechta yangi so‘zlar hosil qilish mumkin. Masalan, ish so‘zidan ishchi, ishchan, ishsizlik kabi turli ma’nodagi birliklar yasaladi. Bu holat tilning moslashuvchanligi va zamon talablariga tez moslasha olishini ko‘rsatadi.

Grammatik jihatdan o‘zbek tili agglutinativ tillar guruhiga mansub bo‘lib, grammatik ma’nolar asosan qo‘shimchalar orqali ifodalanadi. Har bir qo‘shimcha odatda bitta grammatik vazifani bajaradi va so‘zning asosiy ma’nosiga qo‘shimcha ma’no yuklaydi. Masalan, kitob–kitoblar–kitoblarim–kitoblarimdan shakllari orqali ko‘plik, egalik va kelishik ma’nolari ketma-ket ifodalanadi. O‘zbek tilida so‘z turkumlari aniq farqlanib, ot, sifat, son, olmosh, fe’l, ravish kabi birliklar o‘ziga xos grammatik belgilarga ega. Fe’l turkumi esa zamon, shaxs, nisbat va mayl kategoriyalari orqali harakat va holatni batafsil ifodalash imkonini beradi.

Sintaktik jihatdan o‘zbek tilida gap tuzilishi odatda ega–to‘ldiruvchi–kesim tartibida bo‘ladi. Kesimning gap oxirida kelishi fikrning mantiqiy va

izchil bayon etilishiga xizmat qiladi. Ushbu xususiyat o‘zbek tilining sintaktik tuzilishini aniq va tartibli qilib, nutqning ravonligini ta’minlaydi.

O‘zbek tili funksional jihatdan rang-barang bo‘lib, unda turli nutq uslublari shakllangan va har bir uslub jamiyat hayotida muayyan vazifani bajaradi. Ushbu uslublar tilning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirib, uning turli sohalarda samarali qo‘llanishini ta’minlaydi. Nutq uslublarining mavjudligi o‘zbek tilining boyligi va rivojlanganligini ko‘rsatadigan muhim omillardan biridir.

Badiiy nutq uslubi o‘zbek tilining eng ifodali va estetik jihatdan boy ko‘rinishi hisoblanadi. Ushbu uslubda obrazlilik, tasviriylik va emotsional ta’sir kuchi asosiy o‘rin egallaydi. Metafora, epitet, taqqoslash, mubolag‘a kabi badiiy tasvir vositalari keng qo‘llanilib, voqelikni obrazli va ta’sirchan tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, adabiyot va she’riyatda badiiy uslub orqali tilning estetik imkoniyatlari to‘liq namoyon bo‘ladi, muallifning individual uslubi va badiiy mahorati ochib beriladi.

Ilmiy nutq uslubi esa aniqlik, mantiqiy izchillik va terminologik barqarorlik bilan ajralib turadi. Bu uslubda fikrlar aniq dalillar asosida bayon etiladi, hissiy ifodalar cheklanadi va ilmiy terminlardan izchil foydalaniladi. O‘zbek tili ilmiy tushuncha va nazariy qarashlarni ifodalash uchun yetarli grammatik va leksik imkoniyatlarga ega bo‘lib, zamonaviy ilm-fan talablariga mos ravishda rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda o‘zbek tilida ilmiy maqolalar, darsliklar, monografiyalar va tadqiqot ishlari yaratilayotgani buning yaqqol dalilidir.

Rasmiy-idoraviy va publitsistik nutq uslublari o‘zbek tilining ijtimoiy funksiyalarini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Rasmiy-idoraviy uslub davlat hujjatlari, qonunlar, farmonlar, buyruqlar va xizmat yozishmalarida qo‘llanilib, aniqlik va standartlik talablariga asoslanadi.

Publitsistik uslub esa ommaviy axborot vositalari orqali jamoatchilik fikriga ta’sir ko‘rsatish, dolzarb masalalarni yoritish va targ‘ibot ishlarini olib borishga xizmat qiladi.

O‘zbek tili milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash va madaniy merosni avloddan avlodga yetkazishda beqiyos ahamiyatga ega. Til orqali xalqning urf-odatlari, an’analari, qadriyatlari va dunyoqarashi ifodalanadi. Har bir so‘z va ibora millatning asrlar davomida shakllangan tajribasi va tafakkurini o‘zida mujassam etadi.

Davlat tili sifatida o‘zbek tili qonunchilik, ta’lim, ilm-fan va ommaviy axborot vositalarida keng qo‘llanilib, jamiyatni birlashtiruvchi muhim ijtimoiy omilga aylanmoqda. Uning davlat va jamoat hayotidagi faol ishtiroki milliy birlikni mustahkamlash, fuqarolik ongini yuksaltirish va mustaqil davlat taraqqiyotini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi [6].

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili — boy tarixga, mustahkam grammatik tizimga, keng leksik imkoniyatlarga va yuksak estetik salohiyatga ega bo‘lgan til. Uning o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari uni boshqa tillardan ajratib turadi. Bugungi kunda o‘zbek tilini asrash, rivojlantirish va uni xalqaro miqyosda targ‘ib qilish dolzarb vazifalardan biridir. Tilni chuqur o‘rganish va hurmat qilish orqali milliy madaniyat va ma’naviyatni yuksaltirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduazizov A. A. O‘zbek tili fonetikasi va fonologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
2. Yo‘ldoshev M. M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2020.

3. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2022.

4. Mahmudov N. Til va milliy tafakkur. – Toshkent: Ma’naviyat, 2021.

5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek tilining leksikasi. – Toshkent: Universitet, 2020.

6. Qosimov B. O‘zbek adabiy tili va nutq madaniyati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023.